

В.М.ШЕВЧЕНКО

РЕФОРМИ 1860–1890-х рр. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ

Запропонована читачам «Українського історичного журналу» стаття – остання дослідження відомого науковця, доктора історичних наук, визнаного фахівця з аграрної історії України XIX – початку XX ст. Віктора Миколайовича Шевченка, який передчасно пішов з життя у червні цього року. Із сучасних методологічних позицій аналізуються причини, характер та наслідки реформ 1860–1890-х рр. у Російській імперії, дається критична оцінка висвітлення їх у радянській історіографії, зроблено спробу новітнього трактування тогочасних перетворень.

Ключові слова: Російська імперія, реформи, радянська історіографія.

Сьогодні пострадянське суспільство переживає непростий період своєї трансформації в якісно новий стан. Не виняток і сфера історичних знань. Глобальні політичні перетворення, зміна соціальних пріоритетів та методологічних підходів до вивчення власної історії відкрили більш широкі можливості для правильного розуміння, осмислення й переосмислення як історичного процесу у цілому, так і окремих його етапів, періодів, подій, фактів. Як наслідок, дослідники констатують сьогодні неухильне підвищення інтересу як із боку науковців, так і широкої громадськості до поступу історичного минулого загалом і до завершального етапу існування Російської імперії (XIX – початок XX ст.), який безпосередньо передував початку Української національної революції 1917–1921 рр. Нині, на думку О.Рєєнта, ми змушені констатувати ряд прогалин у висвітленні історії: «У радянські часи вона підганялася під жорстокі шаблони “базису – надбудови”, ідеологічно консервувалася в дихотомії “реакційне – прогресивне” і “мертвою хваткою” увінчувала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші»¹.

Без сумніву, сказане вище повністю стосується перетворень, які почалися в Російській імперії понад 150 років тому і тривали до кінця XIX ст. В історії вони відомі як реформи двох імператорів – Олександра II та Олександра III. На жаль, у пострадянський період висвітлення реформ 1860–1890-х рр. характеризується лише епізодичним характером. Певним винятком є хіба що перетворення 1861 р.² Решта (та й то далеко не всі) розглядаються переважно на

¹ Рєєнт О.П. Україна XIX–XX ст.: Роздуми та студії історика. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С.10.

² Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XVIII. – С.4–6; Рєєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права 1861 р. // Український історичний журнал. – 2011 – №1. – С.34–51; Його ж. Велика реформа 1861 р.: погляд із XXI ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVIII. – С.7–24; Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – 96 с. та ін.

рівні окремих дисертаційних досліджень³. Як наслідок, сьогодні ми не маємо комплексної фундаментальної студії, у котрій із позиції сучасної історичної науки давалася б відповідна оцінка змісту реформ, їх характеру та наслідків. Ті ж думки, що продовжують зустрічатися у пострадянській історіографії, часто якщо не копіюють, то принаймні є дуже близькими до тих, котрі побутували за радянської доби. Спробуємо довести правомірність такого нашого висновку на відповідних конкретних прикладах.

Цілком у дусі панівної тоді марксистсько-ленінської методології автори історичних досліджень, спираючись на висновки лідера російських марксистів В.Леніна, відповідні основоположні документи КПРС і радянської держави, поділяли реформи 1860–1890-х рр. на дві умовні підгрупи. Першу становили так звані буржуазні, а отже, прогресивні перетворення 1860–1870-х рр., здійснювані імператором Олександром II. До них належали антикріпосницька (1861 р.), удільних (1863 р.) та державних (1866 р.) селян, судова й земська (1864 р.), міська (1870 р.), військова (1874 р.), ряд інших. Усі вони оцінювалися радянською історіографією як позитивні, оскільки сприяли демократичним перетворенням у соціально-економічному та духовному житті імперії. Водночас вони характеризувалися як «непоследовні, обмежені й половинчасті», а отже такі, що «не досягли головної мети, поставленої царським урядом, – придушення революційного й опозиційного руху у країні»⁴. Такі загальні висновки були ні чим іншим, як черговою спробою підлаштувати об'єктивний хід історії під марксистську теорію класової боротьби як рушійної сили прогресивного суспільного розвитку.

Такими ж далекими від об'єктивності бачаться сьогодні й радянські оцінки реформ 1880–1890-х рр., здійснені в епоху імператора Олександра III. У радянській історичній літературі вони представлені як відверто «реакційні», що спрямовувалися «на придушення революційного руху, зміцнення самодержавства й позицій дворянства»⁵. До так званих «контрреформ» було віднесено ухвалення «Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» (1881 р.), про початкову та середню школу (1882 р.), скасування університетської автономії (1884 р.), зміни до судової реформи (1887 р.), про земських начальників (1889 р.), земства (1890 р.), Городове положення (1892 р.) та ін. На думку радянських істориків, вони мали «реакційний характер», оскільки здійснювалися «шляхом перегляду буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. та ліквідації ряду буржуазних перетворень»⁶.

Із методологічного погляду це також мало бути ні чим іншим, як утвердженням марксистсько-ленінських стереотипів. Свого часу в пострадянській

³ Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. у Лівобережній Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 18 с.; Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 18 с.; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і селах Чернігівської губернії в останню третину XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002. – 15 с.; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після сільської і міської реформ 60–70-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 18 с.

⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. – К., 1978. – С.288.

⁵ Радянська енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 1970. – С.267.

⁶ Там само.

історіографії вже згадувалися спроби В.Леніна політизувати закономірний процес еволюції суспільного розвитку⁷. Усе це повністю стосується й періоду реформ 1860–1890-х рр. Визначаючи напрям розвитку суспільства після скасування кріпосного права, вождь російських більшовиків писав: «1861 рік породив 1905. Кріпосницький характер першої “великої” буржуазної реформи утруднив розвиток, прирік селян на тисячі гірших і тяжких мук, але не змінив напрям розвитку, не відвернув буржуазної революції 1905 р.»⁸.

Такий ленінський висновок фактично став дороговказом до наступного вивчення реформ 1860–1890-х рр., які оцінювалися винятково з позиції сприяння або несприяння процесу «визрівання» майбутньої соціальної революції. Звідси і їх поділ на «прогресивні» та «антидемократичні», або «контрреформи». При цьому фактично на узбіччі ленінської концепції пореформеного розвитку залишалася головна мета тогочасних перетворень, а саме формування та зміцнення «буржуазної монархії». Характеризуючи реформу 1861 р. як «кріпосницьку», В.Ленін водночас визнавав її особливий зміст. «Це був крок, – писав він, – на шляху до перетворення Росії на буржуазну монархію»⁹. Проте згадувалося це лише побіжно й відступало на другий план порівняно з політичним переконанням марксистів-ленінців у «невідворотності» революції, котра наближалася.

Так поступово, ще до виникнення радянської держави, формувалася ідеологічна доктрина в марксистсько-ленінській методології вивчення історії. Згодом на її основі буде сформовано принцип свідомо однобічного висвітлення історичного минулого на догоду певним політичним силам. Він і ляже в основу марксистсько-ленінської методології радянської доби. Підкреслюючи це, сучасний український історик С.Кульчицький зазначає: «Керівництво державної партії ніколи не шкодувало зусиль для опрацювання вигідних йому верств історичного процесу. Усе робилося для знищення, утаємничення або фальсифікації фактів, які суперечили офіційній історії»¹⁰. Як можна було переконатися вище, саме таким виявився й підхід до висвітлення реформ 1860–1890-х рр. у радянській історіографії.

Сьогодні історична наука переживає непростий період методологічного оновлення. У науковий обіг вводяться замовчувані раніше джерела, значно розширюється ареал історичного пошуку. Із нових позицій переосмислюються вже відомі історичні події та факти. Процес цей далеко не однозначний і складний, який супроводжується не тільки формуванням нового, але й збереженням старого методологічного інструментарію. Прямим наслідком такої методологічної невизначеності частини сучасних дослідників стала «поява праць, що у крайньому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби»¹¹. Сказане певною мірою стосується й оцінки

⁷ *Резнт О.П.* Велика реформа 1861р. ... – С.8; *Шевченко В.М.* Скасування кріпосного права у 1861 році... – С.49.

⁸ *Ленін В.І.* «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.20. – К., 1971. – С.167.

⁹ Там само.

¹⁰ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.13–14.

¹¹ *Резнт О.П.* Україна XIX–XX ст.: Роздуми та студії історика. – С.7.

перетворень другої половини XIX ст. Так, у сучасній російській історіографії буржуазні реформи 1860–1870-х рр. перетворилися на «ліберальні», а 1880–1890-х рр., хоча й залишилися «контрреформами», проте значно розширилися в напрямі їх демократизації¹². Проте вже сьогодні стан історичної науки дозволяє дещо по-іншому, ніж за радянської доби, поглянути на причини, характер і зміст перетворень 1860–1890-х рр. Зокрема, справжня їх мета, починаючи від скасування кріпацтва, об'єктивно випливала з тієї історичної обстановки, в якій опинилася Російська імперія на середину XIX ст. Адже на той час вона залишалася єдиною «цивілізованою» європейською країною, в якій продовжувало панувати кріпосне право¹³. Цьому значною мірою сприяла політика «миколаївського імперіалізму» з його опорою на армію, а відносно сталі позиції на зовнішньому ринку Росія утримувала за рахунок експлуатації приєднаних земель (Закавказзя, Середня Азія, Південна Україна), зберігаючи при цьому недоторканим кріпосницький центр. Проте економічне відставання від провідних країн дедалі зростало. Глибоку кризу, що називалася, оприявнила Кримська війна (1853–1856 рр.), під час котрої дефіцит державного бюджету сягнув астрономічних 800 млн руб. сріблом, експорт хліба впав у 13, а імпорту машин і механізмів – у 10 разів¹⁴. Почалися масові антикріпосницькі виступи всередині країни («київська козаччина», «похід у Таврію по волю» та ін.). Нарешті, умови Паризького миру (1856 р.) засвідчили серйозне падіння міжнародного авторитету Російської імперії.

Саме обставини, про які йшлося вище, зрештою і спонукали самодержавний уряд удатися до перетворень, відомих сьогодні як реформи 1860–1890-х рр. Найважливішим їх завданням стало створення відповідних передумов для зміцнення зовнішніх і внутрішніх позицій російської монархії. Безперечно, така мета не була однозначною. Вона корегувалася й удосконалювалася в міру вирішення одних проблем та виникнення інших. Проте стратегічна лінія залишалася незмінною впродовж усього пореформеного періоду. Це дозволяє говорити про перетворення 1860–1890-х рр. як про єдиний перманентний процес.

Як відомо, міжнародні успіхи дореформеної Росії напряму були пов'язані зі станом її збройних сил. Поразка у Кримській війні наочно продемонструвала, що ґрунтована на кріпосницьких засадах російська армія на той час уже помітно поступалася передовим європейським військам, що й привело Росію до втрати ваги в Європі. Відтак найперше, чим зайнявся уряд тоді ще кріпосницької країни, стало відновлення головного козира у зовнішній політиці – збройних сил. Усі прекрасно розуміли, у тому числі й імператор, що реорганізувати армію можна лише створивши сучасну промисловість, засновану на машинному виробництві та високоефективній праці вільнонайманих робітників, джерелом котрої було селянство, яке поки що перебувало в юридичній залежності від поміщиків. Тож юридичне звільнення селянина в 1861 р.

¹² История России с начала XVIII до конца XIX вв. – Москва, 2000. – С.399, 438; Административные реформы в России: история и современность. – Москва, 2006. – С.219.

¹³ Пресняков А.Е. Российские самодержцы. – Москва, 1990. – С.291.

¹⁴ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – С.11.

стало відправною точкою для вирішення назрілих проблем. Реформа 1861 р. здійснювалася не в інтересах селянства, не в інтересах поміщиків, принесених урядом у жертву індустріалізації, а в *інтересах держави*.

Наступні кроки Олександра II також диктувалися перш за все державними потребами. Так, судова реформа, окрім демократизації судочинства, мала законодавчо охопити мільйони звільненого від кріпосництва селянства. Реформи удільних та державних селян мали на меті звести до спільного знаменника весь цей стан у плані його оподаткування. Земська, міська, фінансова, шкільна, університетська реформи також покликані були сприяти демократизації суспільного життя, зокрема еволюції верстви промисловців, що зародилася й зміцніла в роки індустріалізації. Успішному ж здійсненню останньої також сприяли такі заходи уряду, як спрямування основного фінансового потоку на потреби великої промисловості, залучення до її розвитку іноземного капіталу та запровадження митних бар'єрів на шляху конкуруючих закордонних товарів. Усе це здійснилося вже в перші два десятиліття після початку перетворень, створивши фактично новий район важкої промисловості на Півдні України та розгалужену мережу залізниць. На цій основі було переозброєно армію, на той час уже внутрішньо модернізовану. Саме військова реформа стала на даному етапі однією з ключових. За нею замість системи рекрутського комплектування було запроваджено загальну військову повинність. Термін служби скоротився з 25 до 7 років на флоті й 6 – у сухопутних військах. Натомість для осіб із вищою освітою він становив 4 роки. Ці та інші нововведення повернули російській армії втрачену боєздатність, що наочно продемонструвала вже перша після невдалої Кримської війни кампанія на Балканах 1877–1878 рр. Згодом російський уряд, спираючись на економічні та воєнні успіхи, домогся ревізії умов Паризького миру й повернув втрачені позиції на Чорному морі, Кавказі та в Бессарабії. Відтак перше із поставлених завдань було виконане.

Проте актуальним залишилось інше, а саме збереження та зміцнення існуючої форми державного управління у вигляді монархії. І небезпека для неї крилася не у «другій революційній ситуації 1879–1881 рр.», котрої, як і першої 1859–1861 рр., насправді не існувало. Вона йшла від народженого у ході реформ стану великих промисловців та банкірів. Рятуючись від власного фіаско у зовнішній політиці, уряд Олександра II ледве не прогавив цю небезпеку для себе у середині власної країни. Адже міцніюча під протекцією влади промислова й фінансова буржуазія дедалі активніше маніфестувала своє прагнення зайняти належне місце в політичному житті. Вимоги все нових і нових реформ, які полегшували б їй шлях до влади, зрештою почали зачіпати інтереси самодержавства. Сьогодні важко сказати, чи привели б такі перетворення до заміни монархії парламентською республікою. Однак край їм поклато вбивство Олександра II 1 березня 1881 р. членами терористичної організації «Народна воля». Низка урядових заходів проти народників стала закономірною реакцією тепер уже Олександра III на їх діяльність. Радянська історіографія зображала це не інакше, як «контрреформи», спрямовані проти «прогресивного руху революційного народництва». Натомість сьогодні вони

трактуються як заходи проти російського варіанту міжнародного тероризму. Сучасні дослідження, у тому числі й українських авторів¹⁵, переконливо свідчать, наскільки небезпечними для людства є терористичні практики, одними з родоначальників котрих саме й були революційні народники 1860–1880-х рр. Зрештою під тиском урядових заходів останні змушені були відмовитися від терору, ставши на шлях ліберальних дій.

Згадали ми про це задля того, аби підкреслити, що антитерористичні заходи не були основним напрямом реформ Олександра III. Їх квінтесенцією стало продовження справи, розпочатої його батьком – Олександром II. На це вказують, зокрема, такі заходи нового імператора, як поступове переведення всіх колишніх поміщицьких селян на обов'язковий викуп, помітне скорочення викупних платежів, заснування Селянського (1882 р.) і Дворянського (1885 р.) земельних банків та ряд інших. Як прогресивні, із погляду збереження монархії, але тепер уже буржуазної, слід розглядати й реформи, спрямовані на зміцнення позицій дворянства – основної соціальної опори російського самодержавства.

Проблема дворянства періоду правління Олександра III сьогодні привертає чи не найбільшу увагу дослідників. У радянській історіографії з позицій панівної тоді марксистсько-ленінської методології досліджень заходи уряду щодо зміцнення позицій цього стану також розглядалися як «контрреформи», котрі нібито вели до знищення «завоювань» 1860–1870-х рр. Сьогодні зрозуміло, що такий погляд не відповідає тогочасній історичній дійсності. Збереження активної суспільної позиції дворянства, як головної опори самодержавства, у 1880–1890-х рр. перетворилося на важливу проблему державного значення. Адже ще у часи скасування кріпосного права ця «опора існуючої форми державного управління» зазнала непоправних збитків саме від самодержавства. Так, в угоду індустріалізації, що починалася, ще 1859 р. було закрито всі державні кредитні установи, які до цього стабільно надавали дворянам вигідні кредити під заставу нерухомості¹⁶. Уже після звільнення селянства майже третина отриманих поміщиками від держави коштів за селянські наділи пішли на сплату попередніх боргів, що позбавило більшість дворян фінансової можливості перевести власні господарства на засади ринкової економіки. А масовий відхід селян на фабрики й заводи остаточно підірвав продуктивні сили поміщицьких господарств. Усе це стало причиною глибокої аграрної кризи, що в перші пореформені десятиліття охопила дворянські господарства, і яка була породжена фактично курсом антидворянського уряду Олександра II. Відтак заходи Олександра III щодо зміцнення позицій дворянства в економічному та громадському житті суспільства впродовж 1880–1890-х рр. стали закономірною спробою допомогти представникам цього стану відновити втрачені в попередні роки позиції, особливо в умовах збереження монархії. Адже саме на той час дворянська організація хоча й продовжувала існувати, проте суттєво ослабла й ніби загубилася серед нового оточення. Радянський дослідник

¹⁵ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм у Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – 416 с.

¹⁶ Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк: 1883–1910. – Москва, 1911. – С.2.

Ю.Соловйов наводив цитату з газети «Московские ведомости», редактором якої був М.Катков, котрий із цього приводу писав: «Дворянство ніби не відчуває ґрунту, ніби не знаходить собі місця серед нових формацій, ніби не бачить, навіщо воно ще існує й для чого воно ще може слугувати»¹⁷. Запровадження інституту земських начальників та земська реформа дозволили підняти роль дворянства у громадсько-політичному житті. Було також створено належні умови для його економічного піднесення. Це особливо важливо відзначити, оскільки в радянський час економіка дворянського стану, тісно пов'язана із землею, через скорочення площ зображалась як така, що «хронічно занепадає».

Сучасний американський дослідник С.Беккер дотримується іншої думки. Звільнення селян, зазначає він, «створило вільний ринок сільськогосподарської землі, завдяки чому дворяни отримали можливість перетворити свої земельні володіння на інші, потенційно більш прибуткові форми капіталу, попутно відмовляючись від ролі землевласника на користь інших, більш приємних і близьких їм форм діяльності»¹⁸.

Про перехід значної частини поміщиків до торгово-підприємницької сфери згадується також у працях українських авторів Н.Темірової¹⁹, Т.Лазанської²⁰ та ін. Усе це зміцнювало економічні позиції дворянства в оновленому суспільстві. Відтак воно знову перетворилося на вагомий аргумент у руках збереженого самодержавства проти амбіційних прагнень представників промислового та фінансового капіталу закріпитись у владних структурах Російської імперії.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що опинившись у середині XIX ст. на межі економічного та політичного банкрутства, Російська імперія у ході реформ 1860–1890-х рр. відновила свої позиції в Європі. Водночас перебудова російської монархії на буржуазну неабияк зміцнила позиції самодержавства, що дозволило йому успішно подолати лихоліття революції 1905–1907 рр.

¹⁷ Соловьёв Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX в. – Ленинград, 1973. – С.166.

¹⁸ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б.Пинскера. – Москва, 2004. – С.50.

¹⁹ Темірова Н.Р. Поміщики України у 1861–1917 рр.: соціально-економічна революція. – Донецьк, 2003. – С.109.

²⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С.246.

The presented article is the last research of famous scientific, doctor of history, eminent specialist of agricultural history of Ukraine of 19 – early 20th centuries, Victor Mykolaiovych Shevchenko, with was untimely dead this June. The scientific from the modern methodological positions analyzes the reasons, character and causes of 1860–1890s reforms in Russian Empire, gives cutoff score of its lightening in the soviet historiography, and also gives a try to interpretate in the modern way that time transformations.

Keywords: Russian Empire, reforms, soviet historiography.

